

הסוד של קהלת

הרב אמנון ברדח

ראשי פרקים:
עולם של סתירות
שלוש מדרגות להבנת תקופתנו
קהלת ומשלי
השכל העיוני והשכל המעשי
חותם א-להי וחותם שכלי

עולם של סתירות

אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב: בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת מפני שדבריו סותרין זה את זה; ומפני מה לא גנזוהו? מפני שתחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה.¹

חז"ל רצו לגנוז את ספר קהלת כיוון שדבריו סותרים זה את זה - מצד אחד כתוב "טוב כַּעַס מְשַׁחֵק" (קהלת ז, ג) ומצד שני כתוב "לְשָׁחוֹק אֲמַרְתִּי מְהוֹלָל" (שם, ב, ב). מצד אחד כתוב "וְשִׁבְחָתִי אֲנִי אֶת הַשְּׁמָחָה" (שם, ח, טו) ומצד שני כתוב "וְלִשְׁמָחָה מַה זֶה עֲשֵׂה" (שם, ב, ב). ספר קהלת עוסק בעולם ללא אחדות - הפרטים סותרים זה את זה, אין חיבור בין פרט לפרט. הסתירות המתוארות בספר קהלת אינן הסתירות המאפיינות את הגמרא - שם יש תירוצים, הכרעות, דרכי פעולה. אך בקהלת זה לא ככה - לשלמה המלך היה מבט עד כדי כך רחב שלא הפריעו לו סתירות, ניגודים או הפכים. אין תירוץ על הסתירות שהוא מציג. זהו עולם בלי פתרונות שנובע מתוך השקפה פנימית, עליונה, על המציאות. לכן חז"ל רצו לגנוז אותו - כיוון שזהו ספר פנימי, ספר שכולו סוד - אין בו פשט ולא רמז ולא דרש. ספר של סודות לא אמור להיות חלק מהתנ"ך, מקומו בספר דוגמת הזוהר.

• נערך על ידי אלעד נבו מתוך סדרת שיעורים שהועברה בישיבה.

1 שבת, ל, ב.

מבחינת החכמה האנושית זה עולם בלתי נסבל - המדע האנושי מבקש הרי פתרונות לכל דבר.

כדי להבין זאת נציג שתי דרכים של התבוננות תבונית על המציאות. בראשונה האדם מאמץ לעצמו תבנית מחשבה מסוימת איתה הוא נע בעולם החכמה. "לפעמים מרגיש האדם, שאיזה חלק מן התורה והחכמה נדרש לו לפי תכונתו ותיקון נשמתו וכל מהותו, וכשהוא נוטה ממקצעו לדרך אחר מרגיש הוא עצבון ושברון פנימי בקרבו" (אורות, ישראל ותחיתו כג). האדם נמצא בתוך עולם מחשבתי מסויים ובו הוא מתקדם. כך גם גדולי האומה ובונה האמוראים, שהעמידו עולם הלכתי ספציפי בו הם התמחו: "הלכתא כרב באיסורי וכשמואל בדיני" (בכורות מט, ב). הלומד יודע שהוא לא ישיג את כל ההבנות האפשריות בתוך העולם הזה, אבל בכל זאת יש לו רציונאל מסוים ואיתו הוא מתקדם. אדם שלומד מסכת בסדר נזיקין - הוא נע בעולם הלימודי המסוים הזה גם בלי לדעת את כל הנגזרות וההסתעפויות של הלימוד, ובכל זאת הוא לומד. זו גם התנועה המחשבתית של העולם המדעי-פילוסופי, לומדים פרט אחר פרט, בהדרגתיות, מתקדמים לפי הקצב והדרך שבה כולם הולכים. זו התנועה של הנגלה איתה משיגים את הרובד הראשוני של הדברים.

אבל יש צורה שניה של התפחות תבונית, זו שקהלת עוסק בה, שכוללת בתוכה כל המרחב של הדרש, הרמז והסוד. זו תנועה שכרוכה במהפכה, של מעבר מתלמוד לתלמוד: "מתוך גודל הכללות הנדרש להיות בעקבתא דמשיחא, יש שמתבלבל העולם עד שלא יוכל האדם למצא את בחינתו וערכו ויחוג וינוע מתלמוד אל תלמוד" (אורות, שם). כדי להבין את הדברים הפנימיים יותר אדם חייב לעבור מהפכה אישיותית. אם אני אגש אל הסוד עם אותו מבנה אישיותי עמו ניגשתי אל הנגלה, לא אגיע רחוק. יש מקומות נסתרים שאי אפשר להגיע אליהם באופן יציב, חסר תנועה פנימית. התורה היא מהלך רב מימדי; יש את מימד הזמן, יש את מימד החלל-מקום, אבל אפשר להגיע אל הרבה מעבר להם, לחשוף מימדים חדשים, נסתרים, פנימיים.

התורה רוצה להוביל אותנו לביאת המשיח, לתחיית המתים, לעולם הבא - כל תנועה כזו היא מהפכה, רעידת אדמה. ככל שהמשיח קרוב יותר כך רעידות האדמה גדולות יותר, כיוון שהאינסוף מופיע ועדיין אין כלים שיכילו אותו. זו תנועה שניתן לראות אותה במהלך ההיסטוריה; מהעת העתיקה לימי הביניים, מימי הביניים למודרנה ומהמודרנה לפוסט-מודרנה, כולן מהפכות תודעתיות שהיו כרוכות ברעידת אדמה רוחנית וגשמית, וזה כואב. לכן אנו נצרכים לשנות את הפרידגמות. כידוע סיפור מורכב משניים: נרטיב - הסיפור שאדם מספר, כלומר

הפרשנות שהוא נותן למציאות כאשר הוא מספר אותה. פרדיגמה - התפיסה שעומדת מאחורי הסיפור, השקפת עולם.² צריך לשנות את הפרדיגמה של הנרטיב, ואז אפשר לשוט בתהליך הזה של פשט, רמז וסוד שקהלת מתאר. כדי להבין את תורתו של משיח אנו צריכים לחשוף עולמות חדשים בתוכנו. ספר קהלת הוא לא ספר נסתר במובן הרגיל של המושג, הוא לא מתאר מציאות של מעשה מרכבה, אלא את המהות של הנוכחות הא-להית. זוהי תופעה שכלית שרוב האנושות לא יכלה לשאת אותו. התקופה שלנו היא תקופה כזו - מלאה ניגודים והפכים, מלאה סתירות מקצה לקצה, הכל קופץ מנושא לנושא ומתהפך שכן כשמלך המשיח מופיע אזי מתגלה עולם של סתירות.

שלוש מדרגות להבנת תקופתנו

ניתן להסביר את התהליך ההיסטורי המהפכני ומלא הסתירות שאנו עוסקים בו באמצעות שלוש מדרגות שונות:

א. הראשונה, והיא הקרובה והפשוטה ביותר, היא התופעה החברתית שזכתה לכינוי "פוסט-מודרניזם". תהליך התפוררות תפיסתי שהתחיל כבר במלחמת העולם הראשונה, התפוצץ בשנייה והותיר עולם חסר אמת, רלטיביסטי, יחסי. לכאורה, התיאור המדויק לדברי קהלת - הבנה שאי אפשר להבין את משמעות החיים. יש אנשים שיגידו שזה נפלא, אבל זו תפיסה שגובה מחיר יקר.

ב. מעל תפיסה זו ישנה תפיסה פנימית יותר, זו של החסידויות חב"ד וברסלב. לכאורה תקופתנו מלאה הסתירות היא זו שחיכו לה - שנבין שאין עוד מלבדו, שכל התודעות של בני האדם הן בעצם זיוף. זו הנקודה שבה מתגלה החלל הפנוי, החושך, שבה מבינים שתכלית

2 בהקשר זה ראוי לציין את עבודתו של פילוסוף המדע תומאס קון "המבנה של מהפכות מדעיות". "עד לתומאס קון נהוג היה לחשוב שהמדע מתקדם בצורה קווית... הטענה מרעישת העולמות של קון הייתה שהמדע מתקדם בדרך של "קפיצות", מהפכות תפיסיות, נקודות בהיסטוריה בהן דרך אחת להבין ולחקור את העולם מפנה את דרכה לתפיסת מציאות שונה... המושג החשוב ביותר של תומס קון הוא "פרדיגמה". פרדיגמה לפי קון היא מסגרת תפיסית משותפת בקהילה מסוימת, הפריזמה שמגדירה את האופן שבו העולם נתפס ונחקר... פרדיגמה מדעית כוללת את הנחות היסוד המובנות מאליהן לגבי המציאות, סוג השאלות שיכול המדע לחקור וסוג התשובות המקובלות שניתן לתת לשאלות אלו". מתוך האתר www.textologia.net [הערת העורך].

הידיעה שלא נדע. לא רק מסע המחשבה האנושי מגיע למסקנה זו, אלא גם כל המסע התורני - מתחילים בשכל, מתקדמים לאט-לאט עד שמגיעים לחושך, שם נמצא הקב"ה, בידיעה שאנו לא יכולים לדעת כלום.

ג. על גבי התפיסה הקודמת מופיע הרב קוק ומחדש את חידושו - הוא מכיר בחושך, אבל המטרה האמיתית היא האור. באמת תכלית הידיעה שלא נדע, אבל זוהי רק נקודת הפתיחה, תכלית הבריאה היא האור המתגלה בה. גם ספר "אורות" מתחיל בחלק שנקרא "אורות מאופל", מהחושך - אבל כולו אור. אכן, המציאות מלאת סתירות, ובאמת אי אפשר לאחד אותן, אבל בכל זאת יש מטרה אחת למציאות - "שיהיה קרוב לקדושת האורה שלמעלה באופן שיהיה נכון לקבל את הטוב הא-להי בשפע עצום ורב... שיגדל רוח האדם להיות יכול לקבל חיים מלאים של תכלית ומטרה" (עין אי"ה, שבת א, פרק שני, פס' ק').

החיים המלאים מתבטאים בעצמיותו של אדם. העצמיות יכולה להופיע בכמה שיותר הופעות, להיות מלאת סתירות וזה לא יפריע לה בכלל. ניקח כדוגמא אדם מוכשר; ככל שיש לו יותר ביטויים, אפילו יהיו סותרים - גם שכל, גם דמיון, גם גוף, ובתוך כל זה יעסיקו אותו הרבה נושאים שונים שמעניינים אותו - זה לא מפריע לו, להיפך, זה רק מראה כמה העצמיות שלו מלאה. כאשר יש מפגש עם אור אינסוף אזי גם הביטויים הם אינסופיים - הם מלאי סתירות ובכך מבטאים את האמת שבסוד ומאפשרים לסוד העצמי להתבטא.

כשעם ישראל יצא לגלות התפצלה התורה לשניים - נגלה ונסתר, ולא ניתן היה לחבר ביניהם. היו תקופות שהנסתר נעלם והיו תקופות בהן הוא שב והופיע בסגנון אחר. על כך אמר רשב"י שהתורה לא תשכח, אבל הסוד כן.³ כמו נשמה וגוף שנפרדים, הנשמה מקבלת בית סודי והגוף נהפך לעפר - כך התורה. בדורות האחרונים החלה מגמה של גדולי ישראלי לחבר בין הנסתר והנגלה - האדמו"ר

3 כפי שמובא בפתיחה לליקוטי מוהר"ן, לכו חזו - "ר' שמעון בר יוחאי הבטיח שלא תשכח תורה מישראל על ידו, כמובא בדברי רז"ל: כשנכנסו רבותינו לחרם ביבנה, אמרו: עתידה תורה שתשכח מישראל, ואמר רשב"י שלא תשכח, שנאמר: כי לא תשכח מפי זרעו (שבת קלח, ב) וכמבואר בוהר: בהאי חיבורא דאיהו ספר הזוהר יפקון ביה מן גלותא" [בחיבור הזה, ספר הזוהר, ייצאו מהגלות] [זוהר ג קכד, ב].

הזקן מחב"ד שגם חיבר את שולחן ערוך הרב וגם חידש עמוקות בפנימיות, הגר"א, ר' חיים מוולוז'ין, בעל הבן איש חי ומקובלים ספרדים רבים, כולם היו גדולים בשני התחומים. אבל הנגלה והנסתר לא התאחדו אצלם - לנגלה הייתה השפה שלו ולנסתר הייתה השפה שלו, כל אחד במקומו. הרב ש"י זיין עמד על כך שהיחיד שהפך את הנסתר והנגלה לשפה אחת היה הרב קוק - הנגלה והנסתר חיו אצלו יחד, כמו נשמה בתוך גוף.⁴ לכן הרב מדבר בשפת הנגלה דברים פנימיים שעד עכשיו נכתבו בשפת הסוד.

ננסה להתבונן בכמה קווים משמעותיים בתפיסתו של הרב את תקופתנו מתוך עיסוקו בספרו עין אי"ה בסוגיה של גניזת ספר קהלת.

קהלת ומשלי

הסיבה שחז"ל לא גנזו את ספר קהלת היא כי "תחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה" - הרב מתאר את הדמות שהתחלה שלה היא תורה והסוף שלה הוא תורה, ובאמצע ישנו משהו אחר (עין אי"ה, שבת א, פרק שני, פס' קד):⁵

דרכי העיון של השכל העיוני הם רחבים מאוד ומסובכים הרבה, ומקומות הסיבוך בהם מרובים מאד, והיסוד העקרי בהם הוא כשתהיה תחלתן דברי תורה וסופן דברי תורה, כלומר כשתהיה פנייתו הראשית לשוטט במושכלות לשם האמת והיושר הפנימי, וידע שתכלית מגמתו היא להגיע אל יסוד האמת הגבוה שכבר הושפע בחסד א-להים על בריותיו בדרכי תורה על ידי אור תורה.

חז"ל רצו לגנוז גם את ספר משלי מפני שגם בו דבריו סותרים זה את זה - מצד אחד כתוב "אל תֵּעֶן כְּסִיל כְּאֹלְתוֹ" (משלי, כו, ד) ומצד שני כתוב "עֵנֶה כְּסִיל כְּאֹלְתוֹ" (שם שם, ה), אך כמו קהלת מצאו סיבה להשאיר אותו. הרב בעין אי"ה על הסוגיה מבחין בין שני הספרים: משלי הוא הצד המעשי - "דרכי השכל המעשי הנובע מדרכי המשרים המוטבעים בנפשו של כל אדם". זה מה שחז"ל מכנים "תחילתו דברי תורה", כלומר הצד הטבעי הראשוני עליו נשען האדם - הדרכים

4 להרחבה ראה הרב ש"י זיין, אישים ושיטות, עמ' ריד - "יחיד היה הרב במובן זה של משנה - גדלות בהלכה ובאגדה, בנגלה ובנסתר. אבל היה מפליא גם בזה, ששני העולמות נתמזגו אצלו לחטיבה נפלאה אחת. ההלכה היא גופה של האגדה והאגדה נשמתה של ההלכה. סוד זה, שהנגלה והנסתר מהוים גוף ונשמה, ידוע לידועי חן, ומכיון שכן, הרי שאין להפריד ביניהם, והוא, הרב, לא הפריד."

5 לאורך המאמר, כל הפניה לעין אי"ה שתוזכר בלא פירוט תתייחס למקור זה.

הישרות הטבועות בו. קהלת לעומת זאת הוא הצד הפנימי, הסודי, שמגיעים אליו בסוף - "השכל העיוני המשוטט על הענינים המושכלים", התכלית העליונה, שהוא מה שחזו"ל מכנים "סופו דברי תורה".

ספר משלי קשור אם כן ב"דרכי השכל המעשי הנובע מדרכי משרים" שמוטבעים בנפשו של האדם. כבר התחלנו להסביר שהרב מאמין באדם וכעת נמשיך להתבונן בכך. באורות התורה יא, ב, כותב הרב קוק על היות האדם ישר מטבעו: "האדם הישר צריך להאמין בחייו. כלומר שיאמין בחיי עצמו והרגשותיו ההולכות בדרך ישרה מיסוד נפשו, שהם טובים וישרים ושהם מוליכים בדרך ישרה". בסוגיה משמעותית זו הרב נוקט בדרך שונה מזו שרווחה בדורות שקדמו לו. לדוגמה, בחסידות חב"ד מקובל שכלב האדם שוכנת הנפש הבהמית והיא זו שמנהלת אותו (תניא, א):

דלכל איש ישראל, אחד צדיק ואחד רשע, יש שתי נשמות... נפש אחת מצד הקליפה וסטרא אחרא, והיא המתלבשת בדם האדם להחיות הגוף... וממנה באות כל המדות רעות, מארבע יסודות רעים שבה... וגם מדות טובות שבטבע כל ישראל בתולדותם, כמו רחמנות וגמילות חסדים, באות ממנה, כי בישראל נפש זו דקליפה היא מקליפת נוגה שיש בה גם כן טוב.

לעומת זאת, הרב באמת מאמין שהאדם ישר. אמנם יש לו בחירה חופשית איתה הוא יכול לבנות את עצמו או להרוס את עצמו - אבל הבסיס שלו תמיד יהיה ישר. אצל הרב דרך ארץ קדמה לתורה לא רק כתהליך היסטורי, אלא גם כמבנה אישיותי. כך כותב הרב במקומות רבים:

התכונה הישראלית האמיתית, הקבועה בעמק הנשמה העברית, היא ברכת אברהם אבינו ע"ה... עצם החיים הישראליים הם כלולים רק בנקודת אהבת השי"ת... כל יתר תנאי החיים, הרבים והרחבים, הפרטיים והכלליים, הנם רק תוצאות ומילואים ליסוד החיים העקריים. זאת היא התכונה העיקרית שלנו, שנתגברה בנו בראשית טל ילדותנו, והיא הולכת עמנו עדי עד. (אגרות הראי"ה א, עמ' מג)

ובספר אורות, עמ' קנ:

לעתיד לבוא יתחבר לגמרי משה עם האבות... ולמעלה ראש ינשא הצד הטבעי שבכנס"י... ויתראה לעין כל שהוא שורש כל התורה כולה, וכפי תגבורת הצד הטבעי שבאומה יתגדל העונג של חייה, והקדושה תהיה מדושנת נחת ועונג לאין קץ ותכלית.

הצד הטבעי בישראל הוא שורש התורה כולה על פי הרב, ומאפשר לחשוף את הא-להיות שבאדם. ניקח דוגמה של יהודי פשוט, שלא שומר תורה ומצוות, אך

מקים עמותת חסד; מצד אחד אפשר להגיד שזה מעשה השייך לקליפת נוגה, שהיא הקשה מכל הקליפות כיוון שיש בה משהו מתעתע - היא טובה, אבל בעצם היא רעה. לכאורה היא בונה טוב אבל בעצם היא קליפה.⁶ לכן על פי תפיסה זו, כאשר יהודי שלא הכשיר את עצמו מבחינה תורנית עושה חסד, אז לכאורה הוא משתמש בקליפת נוגה ומכריע אותה לטובת הצד הרע, שהרי הוא לא אדם מלא במצוות.

אבל אצל הרב זה ממש לא ככה. מתוך תפיסתו שהיהודי ישר בטבעו הוא יכול לעשות מעשים טובים והם יהיו טובים מעצם טבעם. הקמת ארגון חסד היא מעשה טוב הנובע מישרותו של האדם. גמילות החסדים של הדתי והחילוני הם לכאורה אותו דבר, אלה לא שני דברים שונים. זה לא אומר שכל מה שאני מרגיש נכון, הטבע לא חייב להיות שקוף לי לגמרי. קיום המצוות עוזר לבטא את הישרות הזו הקיימת באדם. המצוות חושפות את הקודש שיושב בתוך הטבע. לכן אני צריך את השולחן ערוך. ההלכה באה ומסבירה לי למשל כיצד יכול האדם להעיד על בריאת העולם - הוא עושה קידוש בשבת. אבל זה לא בא להגיד לי שהטבע מקולקל, אלא חושף את המהות הפנימית שלו.

אם כן ספר משלי הוא שחושף את דרכי המישרים של האדם ומתחיל את התהליך של "תחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה". אך כדי להניע את התהליך אל עבר גילוי הסוד שבסופו יש צורך "שתהיה פנייתו הראשית לשוטט במושכלות לשם האמת". השיטוט במושכלות לשם האמת מצריך כישרון פיוטי - יכולת להבין את העולם באופן יצירתי. ההשגה של הכישרון הפיוטי תלויה בכמה גורמים. ראשית היא תלויה בשמחה, אשר נעה תמיד על הגבול בין מה שאני יודע לבין מה שאני לא יודע. כאשר אני מגלה משהו חדש מופיעה פתאום שמחה אדירה. לכן חכמה חייבת להיות משהו שמח, וללא השמחה זו לא חכמה אמיתית. בשביל להגיע לשמחה הזו אנו חייבים שיהיה לנו דמיון פעיל. הדמיון מרחיב את התודעה, הוא מאפשר לדברים עמוקים להיכנס. הדמיון מתפקד כהיכל של השכל המעשי שבו הכל מתרחש - "תכלית ציורו המדמה שהוא היכל השכל המעשי" (עין אי"ה ברכות, פרק שביעי פס' ט). לכאורה היינו חושבים שהשכל יותר מהדמיון, אך הרב

6 תניא, פרק ז - "קליפה רביעית הנקראת 'קליפת נוגה', שבעולם הזה הנקרא עולם העשיה, רובו ככולו רע, רק מעט טוב מעורב בתוכה, והיא בחינה ממוצעת בין שלוש קליפות הטמאות לגמרי ובין בחינת ומדרגת הקדושה. ולכן, פעמים שהיא נכללת בשלוש קליפות הטמאות ופעמים שהיא נכללת ועולה בבחינת ומדרגת הקדושה, דהיינו כשהטוב המעורב בה נתברר מהרע וגובר ועולה ונכלל בקדושה".

כותב שדווקא הדמיון הוא שמאפשר לאדם להגיע להשתלמות רוחנית ומוסרית (שם, פרק שלישי, פס' לה):

לשלימות האדם האמיתית צריך שישתלם בשני חלקיו, שלמות השכל ושלימות הכח המדמה, שממנו נובעים כל המדות והמעשים... ובאמת שכל האדם קצר מהטביע כל ערך היראה וחובת העבודה התמימה על מכונה, ובודאי ימשך מהשכל האנושי הקיצור. אבל בהיותו מרחיב את שלימות כח המדמה, תהי' עבודתו ושלימות מוסרו שלימות טבעית מטבע הנפש הזכה, ואז ימשך אל העבודה והקדושה באורח נעלה משכלו.

אדם ללא שכל יש בו פגם גדול מאוד, אבל הפגם הוא בר הגדרה, ניתן לטפל בו. אבל אדם בלי דמיון יש בו פגם שאי אפשר לכפר עליו, אין עם מה לעבוד אתו. הדמיון אם כן הכרחי להבנת השכל העליון.

בתוך הדמיון יושבת החכמה, שמגיעה רק על ידי שמחה. על ידי שלוש היכולות האלה ניתן לרכוש את הכישרון הפיזי עמו אנו חיים את המציאות בצורה יצירתית, רחבה ועמוקה.

השכל העיוני והשכל המעשי

המהלך של ספר קהלת הוא מהלך עמוק ומורכב יותר מ"דרכי השכל המעשי הנובע מדרכי המישרים" המתבטא בספר משלי (עין אי"ה):

מהלך השכל העיוני המשוטט על הענינים המושכלים, שמעט הוא מה שנוגעים במעשה הפרטי של האדם כ"א דנים הם על הענינים המופשטים וחזיונות העולם שבהם עוסק ברובו ספר קהלת... דרכי העיון של השכל העיוני הם רחבים מאוד ומסובכים הרבה.

ההתקדמות של השכל העיוני היא רחבה ומסובכת מאוד, ומכילה בתוכה גוונים רבים. השכל העיוני קשור לשירה ובזמר ותלוי בהם. השירה היא הצד השכלי באדם ואילו הזמר הוא הצד הרגשי (עולת ראי"ה א, עמ' ר):

מתוך המפעל האצילי הטהור, היוצר בתוכה של הנשמה את השירה המחשבתית, ואת הזמרה ההרגשית, בא אחר כך המהלך של השיחה הרחבה, הפרונית, המתרחבת והולכת במהלך של חיים רחבים ומסתעפים על כל המון הפליאות, ההולכות ומתגלות לעיני כל מעין ובוחרן במפלאות תמים דעים.

השירה מנכיחה את השכל והזמר את הדמיון. זמר הוא השפה השייכת לכנסת ישראל ושירה היא השפה של השכינה העליונה. שירה עוסקת בסוד, לא בנגלה,

שהרי אין צורך בשירה בשביל הנגלה, אפשר להגיד את הדברים בצורה פשוטה. השירה אפילו לא עוסקת בסוד פשוט, אלא על האמת במובן היותר עמוק שלה, בלי להגדיר או לצמצם אותה. השירה פוגשת את הנוכחות הא-להית של השתיקה, המקום שאי אפשר לדבר בו. משורר אמיתי לא מצמצם את השתיקה אלא מתאר כיצד היא נוכחת, הוא מנכיח את האמת הא-להית בלי לפגוע בה. כפי שהרב מסביר אלה שני כוחות - השירה והזמר, השכל והדמיון, ולשניהם יש היכולת לדבר על החושך. אך בשביל להוציא את הצדדים האלה לפועל אנו חייבים את הכישרון הפיזי - היכולת להביט על העולם בעין עליונה, יצירתית ויוצרת. אלה הדברים המופיעים במהלך של השכל העיוני הקשור לקהלת.

ההגעה אל העולם הפנימי של קהלת תלויה בהתחלה הפשוטה והישרה של ספר משלי. משלי הוא הצד המעשי של האדם שמנוהל על ידי דרכי היושר שמוטבעים בו. אבל האדם חייב לממש את היושר הזה, להוציא אותו לפועל: "דרכי השכל המעשי הנובע מדרכי המשרים המוטבעים בנפשו של כל אדם ישר כשמשתמש באור החכמה והצדק להוציאם לאור". דרכי היושר מוטבעים באדם אבל לא יקרה איתם כלום אם האדם לא ישתמש בהם. זו הבחירה החופשית. לאדם בחירה חופשית וזה בידינו אם להוציא לכח את יכולתו הא-להית או לא.

חותם א-להי וחותם שכלי

האדם מתחיל בדברי תורה, הוא צריך לפנות בראשונה לשוטט במושכלות לשם האמת, באמצעות החלק הא-להי הטבוע בו מתחילתו. באמצע התהליך מתחולל מהלך רחב של היסטוריה ארוכה שעוברת משברים, עליות וירידות. זה מהלך נסתר, בלתי נודע, ולכן יש יסורים. אבל ככל שהמהלכים העיוניים עמוקים יותר, רחבים יותר, מובנים יותר - אז התהליך נעשה חיובי וחיוני - "כפי רוחב הדרכים וריבוי העיונים ותהפוכותיהם יועילו לו רק להרחיב שכלו וכח בינתו" (עין אי"ה).

כיצד נראה החלק האחרון, ש"סופו דברי תורה"? מה נמצא שם? "וידע שתכלית מגמתו היא להגיע אל יסוד האמת הגבוה שכבר הושפע... בדרכי תורה". בסוף אני מגיע למקום שכבר הגיעו אליו אנשים אחרים, מקום שכבר הושפע מהחסד הא-להי. אם ככה, הסוף לכאורה כובל אותנו. אנחנו מגיעים למקום ידוע, שקיבלנו אותו מראש. אבל האמת היא שהעולם הוא חירותי. כדי להבין זאת אנו צריכים להבין שני מושגים שהרב משתמש בהם בסוגיה הרחבה שלנו - חותם א-להי וחותם שכלי (עין אי"ה, שם, פסקה קט).

החותם הוא מה שסוגרים איתו את חביות היין כדי שלא יהפכו ליין נסך, ולשם כך זקוקים לשני חותמות - פנימי וחיצוני, הנגלה והנסתר. הנגלה נקרא החותם הא-להי, שהתנועה שלו היא מבט אחורה - לחבר את השמועה לבעל השמועה, להבין את השתלשלותה אחורה, עד משה רבינו. זה החותם הא-להי, שקשור באספקלריה מאירה. הקב"ה רצה לשמר את היין הפנימי של עם ישראל שלא יחמיץ, אז הוא חתם אותו בחותם הא-להי, שהתחיל עם משה רבינו, הרב של כולנו. אבל הנסתר שייך לעתיד. זה החותם השכלי. זה השכל של קהלת בו אנו עוסקים - "דרכי העיון של השכל העיוני הם רחבים מאוד ומסובכים הרבה".

לכאורה את העולם הנסתר אי אפשר להבין, הוא נשאר סתום, אבל למעשה זה בדיוק הפוך. את הנגלה אנחנו לא באמת יכולים להבין. אנחנו לומדים את ההלכה, אבל את ההבנה הפנימית העמוקה שלה - טעמי המצוות, אין לנו יכולת להבין. דווקא הנסתר חותר לפגוש את האדם בשכל שלו. אם כך, יוצא שהחותם השכלי הוא הגילוי של החותם הא-להי, הוא הדעת. החותם השכלי מוציא את החותם הא-להי מן הכח אל הפועל. הוא שותף למעשה בראשית, ליצירה של המציאות. החותם הא-להי יוצא מהאנונימיות שלו על ידי החותם השכלי, על ידי הדרך שהוא עובר. ואז, כשמגיעים לסוף אנחנו לא רק מגיעים למקום שבו הארנו את מה שלא ראינו קודם, אלא יכול להיות שגם יצרנו משהו.

הסוף ידוע - הקב"ה מתגלה. אבל איך זה יקרה? את זה רק אנחנו יוצרים. זו החירות. מהפכה רוחנית שיוצרת סוג של אדם חדש, וזה מותנה בנו. מה המשמעות של האדם, מה המשמעות של הבריאה - את הדברים האלה אנחנו יכולים ליצור. התורה היא המעמקים של הטבע וממילא היא השורש של המוסר והערכים. לכן לא יכול להיות שהתורה תסתור ערך מוסרי. התורה לא מניחה את הגג להתפתחות, היא לא חוסמת - אלא היא מניחה את הקרקע, את המקום ממנו צומחים הדברים. התחתית היא אינסופית, אז ממילא גם ההסתכלות קדימה היא אינסופית. ככל שאנחנו יותר מתקדמים כך אפשר לממש את החומר ההיולי בצורה מוסרית יותר, ערכית יותר. לכן ההתפשטות האנושית היא חיובית.

העבר מפנה אותנו אל העתיד. לכן הסוף הוא שילוב של עבר ועתיד. אנחנו יודעים שהקב"ה ברא אותנו, שהיה מעמד הר סיני, שקיבלנו תורה. אבל העבר הזה הוא תודעה קיומית, והוא השורש לכל התובנות והתודעות וערכי המוסר לקראת העתיד, שיש בו משהו לוט בערפל - הוא עוד לא נוצר. העבר הוא המאפשר את החופש. מתוך התורה הכל חופשי ומלא חידוש, אבל בכל זאת יש וודאות, יש תוקף. התוקף הזה לא נובע מהיקש לוגי, הוא נובע מהקיום. הדרך שאנו עושים, כמה שהיא

קשה, היא מלאת כח ועוצמה. אדם שהבסיס שלו הוא התמימות והיושר הפנימי, שמחפש בכל כוחו את העתיד, למרות שהעתיד הזה חדש ולא ברור, הוא אדם מלא. אדם עשיר זה מי שאוהב לעשות כסף, אדם חכם זה מי שאוהב ללמוד. אם אדם רוצה לחפש, לחשוב, אז טרדת עיונו באמצע הדרך מלאה זריזות ושמחה. ככל שהקושיה גדולה יותר, ככל שכתב החידה מאתגר יותר, התעלומה עלומה יותר - כך הכל חי יותר, משמח יותר. אלה חיים של חידוש. צריך לחשוף את הקיום הא-להי. אנחנו יודעים שיהיה טוב, אבל איך הטוב הזה נראה, מה הגוונים שלו, אנחנו עוד לא יודעים. אבל הדרך מלאת חדות יצירה, חדות עשייה וחופש גדול.